

„A történeti elitkutatások” című sorozat köteteiről – a neveléstörténész szemével

Nagy Péter Tibor
Oktatáskutató Intézet

A neveléstörténészek figyelmét meglehetősen gyakran elkerülik a címükben, bibliográfiai adataikban erre nem utaló, de fontos oktatástörténeti adatsorokat, elemzéseket tartalmazó könyvek. Számos esetben ez nem olyan nagy veszteség, hiszen például életrajzokból csak úgy nyerhető releváns neveléstörténeti információ, ha valaki ebből a szempontból is módszeresen feldolgozza az *egyazon iskolába járó* nevesebb tudósok, művészek, politikusok pályáját. (Ez pedig nem irodalomkövető, hanem mindenképpen elsődleges kutató munka).

Nagyobb baj azonban, hogy a történet-szociológia, illetve a társadalomtörténetírás egyik meghatározó hozadéka, a történeti elitkutatás is kívül marad a neveléstörténet-kutatók, neveléstörténet-oktatók látókörén. Pedig ezekben a tanulmányokban már általánosított, absztrahált, fogyasztható, tanítható eredményeket olvashatunk.

Az „elit” – bármilyen elit – szélesebb értelemben véve is tárgya az oktatástörténeti vizsgálódásnak, hiszen egy-egy társadalomban az elitek határozzák meg a közép- és felsőfokú iskolákkal szembeni elvárásokat, mi több, régebben az elitek jelentették azt, amit az oktatáspolitikával, az oktatási rendszerrel kapcsolatos *közvéleménynek* neveztek. Napjainkban is igaz, hogy e közvélemény *formálásában* döntő jelentőségük van az eliteknek.

Van azonban egy „szűkebb”, *technokratikusabb* hozadéka is annak, ha neveléstörténészek tanulmányozzák az elitkutatásokat. Ez pedig az, hogy minden elit kiválasztódásában, életpályájában óriási jelentősége van a szülők iskolázottságának, illetve saját iskolázottságuknak, iskolai életutuknak. Minthogy az iskolázottság és a felekezeti hovatartozás összefüggése – *Karády Viktor* kutatásai igazolják ezt – (*Karády*, 1994) erősebb, mint valaha is gondoltuk, s mivel a magyarországi iskolarendszer felekezetiessége a leg-erősebbek közé tartozik Európában, az elitekrekrutáció vallási meghatározói is a neveléstörténet alapvető forrásai közé tartoznak.

A *Huszár Tibor* által vezetett történeti elitkutatások ez idáig egy füzetsorozatban jelentek meg, melyet az ELTE Szociológiai Intézete adott ki a kilencvenes évek elejétől. Noha a kutatásnak koránt sincs vége, s a közeljövőben várható például *Kovács I. Gábor* kötete az egyetemi tanárokról, *e füzetsorozat befejeződött*. Épp ezért indokolt, hogy az oktatáskutató, illetve a neveléstörténész szemével megvizsgáljuk oktatástörténeti hozadékát. Ez alkalommal eltekintünk annak módszeres áttekintésétől, hogy e saját füzetsor-

rozaton kívül kik és milyen jellegű tanulmányokat jelentettek meg ugyanezen elitkutatás bázisán. Mégsem állhatjuk meg, hogy ne hívjuk fel a figyelmet Szakály Sándor „A magyar katonai elit 1938–1945” című kötetére (1987). Ennek egyik önálló fejezete ugyanis nemcsak az elit katonai és „civil” iskolázottságát elemzi, hanem iskolatörténeti szempontból is használható, tömör leírást ad a magyar katonai képzés intézményeiről.

A Kovács I. Gábor szerkesztésében megjelenő sorozat legátfogóbb és leginkább kézikönyvszerű munkája a kétkötetes *Elit-bibliográfia* (1990, 1991, 1992). A bibliográfia első kötetének célkitűzése az elitista és neolitista szociológusok munkáinak és a róluk szóló munkáknak a hozzáférhetővé tétele. A második kötet az 1959 és 1989 közötti külföldi elittörténeti szakirodalmat sorolja fel 1304 tételben.

A bibliográfiák ismertetése formálisra szokott sikerülni: most inkább gyakorlatiasak szeretnénk lenni. A szűkebben vett oktatás iránt érdeklődők az '1a' kötet tárgymutatójának nevelésszociológia címszavát és az '1b' kötet diákmozgalmak, felsőoktatás, képzettség, műveltség, nevelés, oktatók címszavai használhatják tájékozódási pontul. A második kötet diákmozgalom, diákok, egyetemi hallgatók, elit-iskolák, elit-képzés, felsőoktatás, ifjúság, képzettség, meritokrácia, mobilitás, nevelés, oktatásügy, pedagógia címszavai több száz olyan tanulmányra utalnak, melyekben az egyes országokra vonatkozó történeti elitkutatások oktatástörténeti hozadécai olvashatók.

A bibliográfia előnye, hogy az egyes műveket tárgyszavakkal teszi hozzáférhetőbbé, s hogy megállapítható, mely magyarországi könyvtárban érhetőek el. A kötet a fontosabb munkák különböző nyelveken való hozzáférhetőségét is dokumentálja. (Ez pedig éppen nálunk nem lényegtelen, hiszen a neveléstörténészek idősebb nemzedéke általában csak németül, a fiatalabb gyakran csak angolul olvas – kedvenc mentségeink egyike ez a másik generáció által fontosnak tartott szakirodalomban való tájékozódás hiányára.)

Megjegyzendő, hogy miközben a bibliográfia a kiemelkedő külföldi elitista szociológusokkal szinte a teljesség igényével foglalkozik, nem foglalja össze a magyar elitek történetével foglalkozó – szerzőik által nem feltétlenül így definiált – elittörténeti műveket. Megjegyzendő, hogy a bibliográfia megjelenése óta a legfontosabb egyetemes neveléstörténeti vonatkozású elittörténeti munkák közül *Donna Bohanané* a XVII. századi francia nemesség műveltségéről, vagy *William D. Rubinsteiné* a brit elit 1880 és 1970 közötti iskoláztatásáról már magyarul is hozzáférhetővé vált (*Túlélők*, 1993) Felhívjuk a figyelmet az Educaio „Elit” számára is (*Education*, 1995. 4. sz.)

Lengyel György (1993) *Multipozicionális gazdasági elit a két világháború között* című kötetét azoknak is ajánljuk, akik az elitek általános elméletével is most ismerkednek. A realista társadalomelméletek két nagy csoportja – az osztályelméletek és elitelméletek – számos ponton kapcsolódnak egymáshoz, de természetesen a döntő pontokon különböznek is. A *weberi* értelemben vett hatalom (a személyes parancsnoklás lehetősége) alapvetően az osztályviszonyokhoz kötődik, az uralom (azaz az intézményesített, legitím, szervezett utasításadási képesség) pedig sokkal inkább az elitviszonyokhoz köthető. *Aron* az osztályelmélet és az (eredetileg annak alternatívájaként született) elitelmélet egyeztetésével, az eliteket az egyes szférákban (például pártpolitika, gazdaság, hadsereg) betöltött vezető pozíciók szerint csoportosította. A huszadik század története úgy is értel-

mezhető, hogy a hagyományos osztályhatalom korlátozódik, míg az elitek hatalma és autonómiája növekszik.

A gazdasági elitkutatás nemzetközi mintái közül kiemelkedik *Mills* egyik korai tanulmánya. Ennek oktatástörténeti szempontból legfontosabb tanulsága, hogy a képzettség növekedése az amerikai gazdasági elitben közel sem állandó tendencia. Így a XVII–XVIII. századi első (bevándorló) generáció rendkívül képzett volt, a XVIII–XIX. századi generációk azonban részben alacsonyabb társadalmi csoportokból származtak és egyre alacsonyabb képzettséget szereztek. *A nagy vállalkozások korában az iskolai végzettség nem feltétele a sikernek!* A huszadik század elején – egy konszolidált, monopolkapitalista világban – működő generáció azonban már *ismét* magasabb körökből származik és túlnyomóan felsőfokú iskolai végzettségű. A származás és képzettség kereszttábláiból az is kiderül, hogy a felső osztályból származóknak generációról generációra lényegesen nagyobb esélyük van a felsőfokú képzettség megszerzésére, mint az alsóbb osztályból érkezetteknek. A későbbiekben – ahogy a modern kapitalizmusban a menedzser réteg befolyása a tulajdonossal szemben növekedett – *az iskolázottak aránya tovább nőtt az elitben.*

Az európai elitben az ipari forradalom idején hasonlóképpen magasabb csoportokból származó, igen iskolázott elitet találunk. Míg az átlagnépesség 2%-a, addig az elit 25–50%-a végzett egyetemet. A német tulajdonosi elit (az alapítók nemzedéke) gyakorlati képzettséggel, illetve kereskedelmi iskolai végzettséggel rendelkezett, az alkalmazotti pozícióban lévő vezetők már ekkoriban is felsőfokú végzettségűek.

A német gazdasági elitben az államhivatalnoki eredetű, végzettségű, mentalitású csoport aránya eleve lényegesen magasabb volt, mint az amerikaiban, a későbbiekben pedig az oktatáspolitikai a közép és felsőfokú oktatásba való bejutás szabályozásával óriási mértékben befolyásolhatta az üzleti elitbe való bekerülés *lehetőségét* is.

A magyar gazdasági elit iskolázottságát jelentősen befolyásolta az izraeliták magas, az elit egyes számítások szerint 25, mások szerint 51%-t kitevő aránya. *A zsidó* származású gazdasági elit – ellentétben a nemzsidóval – kevésbé iskolázott: nem értelmiségi, hanem kisiparosi családi háttérrel rendelkezik. Ez a származás is belejátszhat egy *gyakorlatiasabb tanulmányi út* választásába, ugyanis míg a nem zsidóknak alig tizede végzett Kereskedelmi Akadémiát, addig a zsidóknak közel harmada. A gyakorlatiasabb iskolaválasztás a zsidók esetében ahhoz a különös jelenséghez vezet, hogy *míg általában a népességben a zsidók iskolázottsága lényegesen magasabb az átlagnál, addig a gazdasági vezetők körében alacsonyabb az átlagnál.*

A politika a harmincas évek második felében és a negyvenes évek elején jelentős módosulásokat okozott. A zsidótörvények és az irányított gazdaság kiépülése következtében csökkent az elitben az üzleti családból származók aránya, növekedett az értelmiségi/birtokos családból jötték. Karrierjük általában a gazdaságirányító bürokrácián keresztül vezet a magángazdaságba. Ez a bürokrácia eleve iskolázottabb és zártabb, mint a tőke körei, így a gazdasági elitben a felsőfokot végzettek aránya 1937 és 1943 között 80-ról 90%-ra nőtt (61%-uk jogot végzett!).

Mindez – az oktatástörténész szempontjából – azt mutatja, hogy az oktatáspolitikai és ezen belül a felső-oktatáspolitikai körei a harmincas évek végén *objektív érdekes*

ságba kerülnek az irányított gazdaság és az őrsváltás erőivel. A jogi végzettségük magas aránya, illetve az a tény, hogy nem közvetlenül az egyetemről, hanem a gazdaságirányításból lehet az ipar parancsnoki pozícióba kerülni, azt mutatja, hogy itt nem professzionalizálódásról, *nem a szakképzettség növekedéséről van szó*, hanem arról, hogy a cégen – a gazdaságon – belüli szocializációt *felváltja* a hivatalban történő szocializáció.

A katolikus egyházi elitről *Gergely Jenő* (1992) füzetét olvashatjuk a sorozatban (*A katolikus egyházi elit Magyarországon 1919–1945*). *Gergely* mindenekelőtt az egyháziak és a többi elit átfedéseit elemzi. Figyelemreméltó, hogy a gazdasági elittel való átfedés mindig az egyházkormányzati funkcióhoz és sosem a személyes jövedelemhez kötődik. A kulturális/tudományos elitben reprezentált egyháziak kívül maradnak a vizsgálaton – így sajnos a középiskolai, egyetemi tanárok nagy része is –, de *Gergely* megállapítja, hogy valóban nem volt túlzott presztízszük az egyházkormányzatban. Nem került be az elitbe több iskolafenntartó felekezet rendfőnöke sem.

Az így kialakított 100 fős elit többségét tehát az egyházkormányzati funkciók betöltői jelentik. Az ide kerülés útja leginkább a püspöki aula – a tanári karrier gyakorlatilag elhanyagolható. Az egyházi elit harmada származott az úri középosztályból, a többiek alsóbb – főleg falusi – társadalmi csoportokból. Az ő számukra volt vonzó, hogy a papi pálya a gimnázium 5. osztályától (noviciátus) ingyenesé tette a tanulást.

Az egyes rendi középiskolák elit-képző súlyáról tanúskodik, hogy a piaristák 31, a bencések 30, ciszterciek 14, a jezsuiták 10, a premontreiek 7, a ferencesek 1 elittagot neveltek, királyi katolikus gimnáziumba járt 11, ismeretlen gimnáziumba 6 elittag.

89-en végeztek egyetemet, ebből 49-en a budapestit, a többiek innsbrucki és római (ez a jezsuitákra jellemző) egyetemeket, 11-en szereztek csak teológiai főiskolai oklevelet. *A külföldi egyetemeket végeztek útja egyenesen vezetett az elitbe, a teológiai főiskolát végeztek előbb lelkipásztorkodtak, s onnan emelkedtek fel.*

Az erős kvalifikációt mutatja, hogy az elit 70%-a rendelkezett doktori címmel, sokan közülük többel is. A külföldön egyetemre jártak között volt, aki három doktorátussal is rendelkezett. A statisztikában az 55 teológiai doktorátus után a 22 bölcsészdoktorátus következik, mely elsősorban a szerzetesrendi tanárokat jellemzi. 11 egyházi és 2 diplomáciai doktorátus egészíti ki az elit képzettségét.

A tanulmányok tipikusan az egyházmegyei teológiai főiskolán kezdődtek, ezt megszakítva (!) tanultak tovább az elit tagjai és teológiai kart végeztek, amit a bölcsészkar tanulmányok követtek.

Az oktatástörténész számára ezek az adatok mindenképpen azt mutatják, hogy az egyházi elit tipikus felemelkedési útját az elitoktatás, az elitegyetekem csatornái jelentik. Míg régebben a katolikus egyház két világháború közötti szerepvállalását és szerepkeresését a nagybirtokos létből magyarázták, ezek az adatok egészen más összefüggésre irányítják a figyelmet: egyrészt az egyházi és kormányzati tudományos/tanügyiigazgatási elit jórészt közös szocializációjára, másrészt pedig arra a tényre, hogy egy ilyen mértékig iskolázott elit számára az iskolarendszer megőrzése – például 1945 és 1948 között – nyilvánvalóan fontosabb volt annál, semmint hogy a megváltozott helyzetben a szocialitásra vagy a karitászra helyezhesse át tevékenysége hangsúlyát. Ilyen értelemben

tehát az egyházi elit képzettsége a két világháború közötti tanügyigazgatás és az egyházi igazgatás összefonódásában, illetve 1945/46-ban az általános iskola létrehozásával kapcsolatos rendkívül kemény konfliktusban is motívumként veendő számba.

Vida István és Vörös Vince (1991) *A független kisgazdapárt képviselői 1944–1949* című kötete életrajzi lexikon. Adatgazdagsága és politikai elemzései miatt nemcsak kézikönyvként, de olvasmányként sem érdektelen. (A koalíciós idők magyar politikai elit-jének kb. fele szerepel a kötetben) A kötet feldolgozását elsősorban azoknak ajánljuk, akik a magyar politikai elit iskolázottsága iránt érdeklődnek. Első áttekintésre is kitűnik a kisgazdapárt gyűjtőpárt jellege, hiszen hat elemi, polgárit, középiskolát, egyetemet végzett politikusok egyaránt jelentős számban találhatók itt. (A párton és a parlamenten belüli relatív súly első megközelítésben nem mutat összefüggést az iskolázottsággal. Érdekes lenne egy olyan elemzés, hogy a párt egyes politikai értelemben jól körülírható csoportjain belüli vezető szerep megszerzésében van-e jelentősége az iskolázottságnak, esetleg bizonyos iskolatípusok elvégzésének. Az életrajzokban általában fellelhető, hogy hol végzett egy-egy politikus gimnáziumot, de az sajnos szinte sosem, hogy melyik intézményben.

A teljesség kedvéért megemlíteném, hogy a sorozat köteteként Horváth Barna (1993) emlékiratai is megjelentek *Forradalom és alkotmány* címmel.

Bizonyosak vagyunk benne, hogy a magyar történeti elitkutatás a jövőben is számos fontos eredményt fog produkálni. Az eddig megjelent munkák is elegendőek ahhoz, hogy kimondhassuk: a magyar neveléstörténeteknek – ha nemcsak az oktatás formái és folyamata, de társadalmi szintű „eredményei” és következményei iránt is érdeklődnek – feltétlenül ismerni kell azt.

Irodalom

Gergely Jenő (1992): *A katolikus egyházi elit Magyarországon 1919–1945*. ELTE Szociológiai Intézet Budapest.

Horváth Barna (1993): *Forradalom és alkotmány*. ELTE Szociológiai Intézet, Budapest.

Karáczy Viktor: Felekezeti Státusz és iskolázási egyenlőtlenségek. In: Lackó Mária (szerk.) *A tudományoktól a tömegkulturáig*. Budapest, MTA TTI. 125.–169.

Kovács I. Gábor (szerk. 1990, 1991, 1992): *Elit-bibliográfia*. ELTE Szociológiai Intézet.

Lengyel György (1993): *Multipozicionális gazdasági elit a két világháború között*. ELTE Szociológiai Intézet, Budapest.

Túlélők (1993): *Túlélők. Elit és társadalmi változás az újkori Európában*. Atlantisz Kiadó, Budapest.

Szakály Sándor (1987): *A magyar katonai elit 1938–1945*. Magvető Kiadó, Budapest.

Vida István és Vörös Vince (1991): *A független kisgazdapárt képviselői 1944–1949*. ELTE Szociológiai Intézet, Budapest.